

PINIGAI IR POŽIŪRIS Į PINIGUS LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAİKŠTYSTĖJE

Egidija Laumenskaitė

Straipsnyje glaustai apžvelgiamos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) pinigų ir požiūrio į pinigus raidos ypatybės. Bandyta pailiustruoti, kaip jos atspindėjo to meto viso krašto politines ir ekonomines problemas.

Pagrindiniai žodžiai: pinigai, kapa, moneta, grašis; nominalizmas; scholastika; ankstyvasis, vėlyvasis merkantilizmas.

1. LDK pinigų raidos apžvalga

Nors LDK, kaip brandus politinis vienetas, susiformavo XIII a., tačiau apie daugiau ar mažiau aiškia pinigų sistemą galima kalbėti nuo XIV a. pabaigos – Vytauto valdymo laikų (1392–1430 m.). Taigi praktiškai reikėtų apžvelgti keturių šimtmečių kelią – nuo XIV a. pabaigos iki XVIII a. pabaigos, t. y. iki paskutiniojo Respublikos padalijimo.

Tiek tarpukario, tiek šių dienų istorikų ir numizmatų atlikta LDK pinigų analizė leidžia pastebėti pinigų raidos ir ekonominio LDK vystymosi aiškias paraleles.

Iki pirmųjų lietuviškų monetų pasirodymo (XIV a. paskutiniaisiais dešimtmečiais)* jau buvo išgalėjusi sidabro lydinių, t. y. metalinių lazdelių, pinigų sistema. Smulkesniems mokėjimams ilgesnė lazdelė buvo kapojama į mažesnius gabalus. Iš to ir kilo pavadinimas *kapa*. Rusijoje atitinkamai rubliai kildinami iš žodžio „rubit“ (kirsti, kapoti).

XIV a. pabaigoje–XV a. pradžioje kapos dar neturėjo sidabro kokybės pažymėjimų, ir metalo grynumas buvo tikrinamas pagal metalo kietumą bei spalvą, įkertant lazdelės kraštą. LDK kapos** iki Vytauto valdymo pabaigos buvo labai patikimas (geros kokybės) pinigas: turėjo pastovią masę ir grynojo sidabro kiekį (80–85%), buvo tinkamas tarptautinei prekybai. Jos buvo paplitusios artimose valstybėse, o Krokuvos bankininkai mieliau laikė pinigus lietuviškom kapom negu savais pinigais. Pasirodo, net didžiausi lietuvių priešai kryžiuočiai savo sąskaitybos knygas tvarkė ne tik savais pinigais, bet ir kapomis. Didysis Novgorodas, tuo metu labai stambus Rytų Europos prekybos centras, 1410 m. nutaria savo tarptautiniams atsiskaitymams naudoti lietuviškas kapis [2, p. 67].

Tuo metu sparčiai besiplėtojanti prekyba su užsieniu į Lietuvą pritraukia įvairių užsienio pinigų. Tarp jų išigali čekų, vadinamieji Prahos, grašiai. Kadangi kasdieniame gyvenime kapa buvo per stambus pinigas, tai grašiai įsitvirtina kaip smulkesni pinigai: 1 kapa lygi 60 grašių, t. y. „kapa stovėjo aukščiau pariteto“ [2, p. 66], nes pagal sidabro svorį turėjo atitikti maždaug 57 čekų grašius. Blogėjant čekų grašiams, jų vis daugiau įeidavo į kapą. Taip pradėta skaičiuoti nebe sidabro, bet grašių kapomis.

Šalia lietuviškos kapos cirkuliavo lenkiška. Tuo metu, kai lietuvišką kapą dar sudarė 60 grašių, lenkišką – 48 grašiai. Lenkiškų monetų vertė buvo blogesnė, nuolat svyravo (buvo nepastovus grynojo sidabro kiekis), todėl Lietuvoje jų nenorejo imti. Priešingai, lietuviškas kapa labai mėgo lenkai ir ne be pagrindo stengėsi kaupti būtent jas.

Pirmosios lietuviškos monetos – sidabro *pinigėliai* – atsiranda kaip smulkesnis pinigas: 1 čekų grašį sudarė 10 pinigėlių, todėl pagal santykį su stambesniu pinigų

* Dėl tikslios pirmųjų monetų pasirodymo datos iki šiol nėra vienodos nuomonės: vieni numizmatai jų kaldinimo pradžią priskiria Algirdui (1345–1377 m.), kiti – Kęstučiui arba Jogailai.

** Daugiausiai cirkuliavo dviejų tipų kapos: didžiosios tribriaunės, kurių vidutinė masė svyravo apie 180 g, ir mažosios, užapvalintais galais – apie 107 g.

jie įgijo *denarų* pavadinimą. Vėliau atsiranda 2 denarų monetos, pusgrašiai (5 denarų monetos).

Manoma, kad mūsų pinigai plačiausiai paplitę po pasaulį buvo būtent Vytauto valdymo laikais. LDK kapų ir monetų paklausą lėmė ne tik kaldinimo patikimumas, bet ir sėkminga Vytauto vidaus bei užsienio ekonominė politika. Po Vytauto mirties, nusmukus ekonominiam krašto lygiui, pašlijo ir LDK pinigai.

Yra žinoma, kad ne tik politinė, bet ir ekonominė LDK galia XIV a. pabaigoje–XV a. pradžioje buvo tokia, kokios neturėjo Lietuva nei iki Vytauto, nei po Vytauto. Prof. V. Kamenickis, kruopščiai studijavęs to laikotarpio istoriją, buvo įsitikinęs, kad jei pavyktų atkurti Vytauto laikų finansų sistemą, tai šis valdovas pasirodytų dar didesnis, negu garsėjo savo kariniais žygiais [2, p. 79].

Juk savų monetų kaldinimo pradžia XIV a. pabaigoje kartu rodo jau aukštesnę Lietuvos valstybingumo pakopą. Krikščionybės priėmimas Vakarų bažnyčios pagrindu skatino ir tolesnę Lietuvos orientaciją į Vakarus. Tai buvo savotiško apsisprendimo ir posūkio metas. XIV a. prekybos ryšiai su Rytais buvo nors jau ne siauresni negu su Vakarais, o vėliau tiek jie, tiek pinigų sistema kur kas labiau priklausomi nuo Vakarų. Bet tuo metu dar galime kalbėti būtent apie pačios valdžios apsisprendimą, o ne apie priverstinius jos žingsnius ar išorinę okupaciją.

XV a. viduryje gerokai daugiau priplūsta čekų grašių, o savo pinigų kalyklos užsidaro, nes pasitenkinama svetimomis monetomis. Tik XV a. pabaigoje vėl pradėta kaldinti savo pinigus – pinigėlius. Didysis kunigaikštis Aleksandras (1492–1506 m.) ėmė veiksmingai rūpintis pinigų reikalais.

XVI a. pradžios LDK pinigų kaldinimo istorija kartu rodo Lenkijos ir Lietuvos politinių santykių peripetijas: didėjančias lenkų pretenzijas į LDK suverenitetą ir tam tikrą ekonominės dirvos ruošimą siekiant politinės unijos. 1501 m. elekciniame Petrkovo suvažiavime lenkų atstovai reikalavo suvienodinti lietuviškų ir lenkiškų monetų masę ir vertę, tačiau didysis kunigaikštis nepatvirtino šio nutarimo. LDK monetos dar išliko penktadaliu vertingesnės už Lenkijos monetas [10, p. 55], tačiau Aleksandro valdymo laikais pirmą kartą ant mūsų monetų atsiradę lenkų valstybės ženklai pirmiausia rodo didėjančią politinę Lenkijos įtaką. O ketvirtąjį XVI a. dešimtmetį (Žygimanto Senojo valdymo metu) lietuviškų monetų prilyginimas lenkiškoms – jau pirmieji LDK inkorporavimo į Lenkijos ekonomiką žingsniai. Po juridinio blogų ir gerų monetų sulyginimo buvo jau nuostolinga kaldinti geresnes monetas, nes jos būtų neatsilaikiusios cirkuliacijoje, kaip teigia ir T. Grešamo dėsnis („blogi pinigai išstumia gerus“).

Paskutinis Gediminaitis – Žygimantas Augustas, jautęs ypatingas simpatijas Lietuvai, stengėsi pakelti LDK vaidmenį: Vilniuje vėl kaldinami ne tik LDK, bet ir Lenkijos pinigai (1545 m. atidaroma senoji Vilniaus kalykla, vėliau dar įsteigiama nauja). 1547 m. išleidžiamos pirmosios auksinės monetos – *florinai*, dar vadinami *dukatais* (3,5 g aukso moneta), vėliau – *portugalai* (10 dukatų moneta), pusportugalai (5 dukatų moneta). Siekiant palengvinti atsiskaitymus ir lietuviškų monetų apyvartą, Žygimanto Augusto valdymo laikais buvo kaldinama daug įvairių monetų. 1564 m. pasirodo sidabriniai *taleriai*, vadinami *auksiniais*, 1565 m. – aukštos prabos (875) kitos sidabrinės monetos: dvigrašiai, trigrašiai, keturgrašiai. Šios monetos plačiai paplito po Europą ir buvo tokios populiaros, kad net jų išvaizda pradėta kopijuoti kituose kraštuose [10, p. 102].

Žygimantas Augustas nemažiau rūpinosi pinigų sistemos patvarumu. Kai į vidaus rinką ėmė plūsti menkaverčiai Svidnicos pusgrašiai (nuvertėję čekų pinigai), tai valdžios nurodymu jie buvo tuoj pat supirkti ir perkaldinti į vadinamuosius didžiuosius trigrašius ir šeštokus [10, p. 102].

Dešimtmečiai apie XVI a. vidurį – ypatingas ekonominio ir kultūrinio LDK pakilimo laikotarpis, vadinamasis Lietuvos „aukso amžius“, buvo ir gražiausių,

taip pat ir aukso, LDK monetų kaldinimo laikotarpis. Brangiųjų metalų pinigų gausa, jų gera atlikimo technika – europinio renesanso požymiai.

Po Liublino unijos ir su paskutiniojo Gediminaičio valdymo pabaiga praktiškai nutrūksta grynai lietuviškų pinigų istorija. Nors 1570 m. uždaryta Vilniaus kalykla po 10 metų vėl atidaro savo duris, tačiau jau nekaldina savarankiškų Lietuvos pinigų, o tik bendros su Lenkija pinigų sistemos monetas. Įsigali Lenkijos pinigų sistema. Beje, Stepono Batoro valdymo laikais (1576–1586 m.) dar nemažai rūpintasi savarankiškos pinigų sistemos kūrimu; pradėtos kaldinti kai kurios naujos monetos. Viena iš jų – *šilingas*, prilygintas trečdaliui grašio. Steponas Batoras buvo tas reikšmingas mūsų kraštui Lenkijos ir Lietuvos valdovas, kuris net geriau nei kai kurie sulenkėję lietuvių didikai suprato lietuvių tautos siekius ir sugebėjimus. Po jo mirties (1586 m.) tuoj pat uždaroma ir Vilniaus pinigų kalykla. Nors Zigmantas Vaza (1588–1632 m.) vėliau atidarė Vilniaus kalyklą, tačiau tik pelno iš monetų kaldinimo sumetimais. Prasideda monetų bloginimo laikotarpis. Grynojo sidabro kiekis taleryje 1580–1650 m. sumažėjo nuo 28,8 iki 25,2 g, tačiau grašyje jis dar sparčiau tirpo – nuo 0,67 iki 0,27 g. Taigi taleris, 1580 m. turėjęs 35 grašius, 1623 m. turėjo 90 grašių. Dukato kaina grašiais dar labiau padidėjo – nuo 56 grašių (1580 m.) iki 180 grašių (1627 m.) [9, p. 37–38].

Įdomu, kad, šalia sparčiai bloginamų monetų emisijos, Zigmantas Vaza ėmė kaldinti labai puošnias aukso monetas, skirtas ne tiek apyvartai, kiek apdovanojimams. Valdovas jose buvo atvaizduotas su visomis regalijomis, puošmenomis ir titulais [10, p. 217]. Garbėtroškiškos Zigmanto Vazos ambicijos brangiai kainavo išdui, o dauguma jo politinių sprendimų ekonomiškai buvo visiškai nepagrįsti. Pinigų sistemos nestabilumas (dažnai keitėsi monetų tipai, masė, sidabro praba, prastėjo kalimo technika) savo ruožtu spartino ekonomikos pakrikimą.

Vladislovo Vazos laikais (1632–1648 m.) Vilniaus kalykla buvo uždaryta. Kai 1650 m. Jonas Kazimieras ją atidarė, prasidėjo dar blogesnių pinigų gamyba negu Zigmanto Vazos valdymo laikais. Nuvertėjantys pinigai dar labiau ardė ūkį, o tuoj sekę sunkūs karai su švedais ir rusais (1654–1667 m.) visiškai nualino kraštą.

Vos pasibaigus karui su Švedija (1660 m.), valdžia mėgino gelbėtis nuo įsipareigojimų kariuomenei, pradėdama leisti naujus pinigus. Pirmą kartą Lietuvos istorijoje pradėta kaldinti varinius pinigus [10, p. 350]. Tačiau tie menkaverčiai šilingai, įgavę pavadinimą *boratinkos* (nuo kalyklos viršininko T. Boratinio pavardės), sukėlė tik naują audrą (liūdnas žmonių įniršio faktas – išdininko V. Gosievskio sukapojimas kardais) [2, p. 254]. 1666 m. Jonas Kazimieras išleido įsakymą uždaryti visas LDK kalyklas [10, p. 351]. Taigi ši kartą uždaryta Vilniaus kalykla vėl buvo atidaryta tik 1992 m. – praėjus daugiau kaip trimis šimtmečiams.

T. Boratiniui priskiriamas mūsų smulkiųjų monetų sugadinimo „nuopelnas“, o kitam atėjūnui – A. Timpfui – auksino (talerio), tuomet ir įgavusio tarp žmonių *timpos* pavadinimą.

Vėlesnis Saksų dinastijos valdymas ir ilgas Šiaurės karas (1700–1721 m.) nesudarė palankių sąlygų sustiprinti savuosius pinigus, o monetų kaldinimas apskritai ilgam sustodavo. Deja, po Stepono Batoro mirties sostą užimdavo vis abejingesni ne tik LDK reikalams, bet ir apskritai valstybės interesams svetimšaliai valdovai.

Taigi jau nuo XVII a. pradėjusi reikštis pinigų anarchija visiškai įsigali XVIII a., kai pro nesaugomas valstybės sienas laisvai plaukė ne tik įvairių šalių pinigai, bet ir avantiūristai iš įvairių kraštų. Toje pinigų maišalynėje, papildomoje padirbtais pinigais, niekas negalėjo susigaudyti. Pati valdžia ėmė skirstyti pinigus į senuosius, geruosius (*moneta bona*) ir dabartinius (*moneta currens*) [2, p. 256].

Šviesesnės galvos suvokė, kad vienintelis būdas taisyti susidariusią padėtį – išimti iš apyvartos visas senas monetas ir duoti kraštui naujų gerų pinigų. 1764 m. Respublikos Seimas skyrė komisiją, kuriai buvo pavesta parengti pinigų reformą [2, p. 257]. Sumanymas pradėtas vykdyti – buvo išleistas naujas piniginis vienetas, olandų guldeno prototipas (daugiau kaip 16 auksinų vertės). Bet po poros metų, kai jau turėjo prigyti naujasis pinigas, žmonės vis dar nenoriai jį imdavo, ir naujieji gerieji pinigai ėmė sparčiai tekėti į užsienį. Iš tikrųjų turbūt nėra lengvesnio būdo žlugdyti tam tikrą pinigų sistemą, kaip pakirsti žmonių pasitikėjimą tais pinigais. Nors 1775 m. uždrausta išvežti pinigus į užsienį, tačiau galima įsivaizduoti, koks tai veiksmingas buvo šis draudimas be sienų apsaugos. Kai kuriems krašto ekonomistams jau kilo mintis leisti popierinius pinigus, banko notas. Tai buvo svarstyta ir Seime, tačiau Lenkijos ir Lietuvos bajorija dar nesuvokė notų emisijos dalykų ir nepatikliai žiūrėjo į tokius pasiūlymus. Vis dėlto valdžia pabandė žengti net ir tokį žingsnį. Išdas pradėjo leisti paskolų lakštus su nustatytu išpirkimo terminu, o po to – ir popierinius auksinus, kuriais galima buvo išpirkti paskolų lakštus. Tačiau žmonės jau matė realią grėsmę valstybei tiek iš rusų, tiek iš vokiečių pusės. Jie netikėjo valstybės pastovumu ir nepriklausomybe. Valdžia dar bandė administracinėmis priemonėmis išlaikyti popierinių pinigų kursą, tačiau tai jau negalėjo duoti gerų rezultatų. Paskutinis Lenkijos ir Lietuvos padalijimas (1795 m.) palaidojo visus Respublikos pinigus ir kartu jos pirmuosius popierinius pinigus.

Kaip apie Romą sakoma, kad ne barbarai ją sugriovė, bet pirmiausia – romėnai, pamynę savo valstybės reikalų garbę ir nusmukdę žmonių moralę, tai šia prasme nereikėtų toli ieškoti kaltų ir dėl Respublikos išnykimo ilgam iš pasaulio žemėlapiu. Beje, žlungant Romai, nuolat buvo bloginami pinigai, ir jokie valdžios dekretai, jokios bausmės negalėjo sustabdyti kainų kilimo.

2. Pinigų klausimai LDK publicistikoje

XIV a. pabaigoje–XV a. pradžioje Lietuvoje jau susiformavusi pinigų sistema, tačiau rašytiniai šaltiniai apie pinigus atsiranda gerokai vėliau. Publicistika Lietuvoje pasirodo tik apie XVI a. vidurį, o ankstesnės nuotrupos iš metraščių ar kitų valstybės dokumentų mažai ką tepasako.

Studijuodami LDK ekonomines pažiūras pinigų klausimais, aptinkame viduramžiais plėtotą nominalistinę koncepciją, taip pat viduramžiams būdingus Aristotelio pažiūrų į pinigus scholastinius komentarus. Greta vyksta gyvesnė pinigų klausimais polemika, atsiradusi sparčiai vystantis piniginiams santykiams, plintant merkantilistinėms pažiūroms, ir kaip reakcija į pinigų problemą Lenkijoje ir Lietuvoje, t. y. į žymų monetų bloginimą bei pinigų nuvertėjimą.

Vilniaus akademijos profesoriaus Martyno Smigleckio 1596 m. išleistas ekonominis traktatas „Apie palūkanas ir apie išpirkas, činšus, visokius uždarbius, samdą, nuomą ir monopolį“ [11] yra tipiškas antrosios scholastikos ekonominės minties atspindys, kai poreformaciniu laikotarpiu universitetai jau perėmė kai kurias naujųjų laikų pažiūras, bet dar nenutraukė saitų ir su viduramžių scholastikos tradicija.

Skolinamojo procento klausimas XVI a. visur tapo plačių diskusijų objektu. Plėtojantis prekybos ir piniginiam kapitalui, kanonų teisės žinovai buvo priversti peržiūrėti bažnyčios draudimą imti palūkanas. Oficialiai bažnyčia dar nebuvo atsisakiusi deklaruoti skolinamojo procento „nuodėmingumo“, tačiau gyvenime šio draudimo nebuvo paisoma, jo nepripažino net ir daugelis jėzuitų. Pastarųjų poziciją užėmė ir M. Smigleckis.

Palūkanų klausimu M. Smigleckis pripažino procentus už paskolas kapitaliniams įdėjimams (*ratio capitalis*), o procentus už paskolas vartojimui (*ratio*

mutui) laikė nepagrįstais. Remdamasis labiausiai paplitusia Lenkijoje ir Lietuvoje preke – grūdais, M. Smigleckis aiškina, koku atveju skolinamasis procentas yra lupikiškas: palūkanos yra tada, kai skolinamas tam tikras kiekis blogų grūdų, kad būtų gražinama tiek pat gerų, o juk geri grūdai kainuoja daugiau už blogus. Tačiau jei skolinami grūdai tada, kada jie pigesni, o gražinami, kai pabrangsta, tai vis tiek reikia atiduoti tą patį kiekį [11, p. 4]. Šiuo atveju M. Smigleckis sekė Tomo Akviniečio nuomone, kadangi laikas nepriklauso žmogui, tai žmogus negali parduoti tai, kuo nedisponuoja. Taigi skolinantis pinigus ar kokį daiktą vartojimui, gražinti reikia tiek pat, kiek buvo skolintasi [13, p. 3, 21].

Kitaip yra, kai paskola skirta ūkinėms operacijoms finansuoti. M. Smigleckis pažymi, kad „pinigai turi būti duodami tam, kuris jais uždirbti ir pasipelnyti sugeba“ [11, p. 95]. Pats pelnas kyla „iš verslo“, o pinigai, nepanaudoti ūkyje, savaime negali padidėti [11, p. 126].

M. Smigleckis bando aptarti įvairius atvejus, pateisinančius skolinamojo procento ėmimą. Jiems priklauso nuosavo turto nuomojimas (kaip vienas iš garbingiausių pasipelnymo būdų), dalyvavimas pirklių operacijose, pati prekyba ir kt. Šiems, kaip ir ankstesniems, aiškinimams taikomi įvairūs kazuistikos metodai, kuriais galiausiai buvo galima pateisinti beveik kiekvieną procentų ėmimą. Pavyzdžiui, tuo atveju, jei skolintojas galėtų naudingai panaudoti pinigus, tačiau draugas ar kas kitas prašo paskolinti (nepriklausomai nuo paskolos panaudojimo tikslo), procento ėmimas leistinas. Palūkanomis taip pat bus nelaikomas toks atlyginimas, kai skolininkas savanoriškai duos iš gailestingumo arba norėdamas padėti artimui [11, p. 122]. Autoriaus pasipiktinimas Vilniaus amatininkų brolijomis, ėmusiomis dešimt ir daugiau procentų paskolos, „o tai nėra nieko kita, o tik aiškus lupikavimas“ [11, p. 97], rodo, kad jis nejučiom smerkia tik pernelyg didelį procentą, nors tiesiogiai tokios minties darbe neišreiškia. Visi M. Smigleckio argumentai bei motyvai galiausiai rodo, kad lupikiškuoju jis laikė tokį procentą, kuris viršijo tam tikrą ribą.

XVI a. toks požiūris, kaip minėta, literatūroje nebuvo naujiena, o ekonominiame gyvenime jau tapo visuotinai priimta norma. Pavyzdžiui, Steponas Batoras savo universaluose įteisino dviejų auksinų už šimtą ėmimą, kad „nereikalautų aštuonių, kaip pasitaiko“ [4, p. 84].

Bankinį pelną M. Smigleckis apibūdina kaip atlyginimą bankininkui už darbą. Jis rašo: „tas, kuris savo darbu gauna pinigus, kad jais pagelbėtų kitiems, iškeičia ir skolina, kaip daro bankininkai Italijoje, gali už tai gauti atlyginimą“ [11, p. 111]. M. Smigleckis taip pat bandė įrodyti bankinio pelno pagrįstumą už pinigų pervedimą iš vienos šalies į kitą, kadangi pirkliui tada nereikia rizikuoti ir rūpintis pervežant pinigus, o bankininkas už tai nusipelno atlyginimo. Priklausomai nuo atstumo pervedant pinigus nustatomas mokestis už paslaugą [11, p. 110]. Juo labiau kad toks motyvavimas neprieštaravo Tomui Akviniečiui, pripažinusiam atlyginimą „už darbą ir išlaidas“. M. Smigleckis net pripažino pelną už monetų keitimą, ir „tai nėra palūkanos, nes palūkanos atsiranda skolinant, o ne mainant“. Pavyzdžiui, šimtas auksinų gali skirtis pagal savo vertę nuo šimto auksinų šilingais. O tai ypač būdinga raudoniesiems auksinams, kurių trūksta labiau už kitas monetas. Tikimybė, kad raudonųjų auksinų kaina dar kils, lemia jų kurso kilimą. Taigi pelną už pinigų keitimą M. Smigleckis nelaikė neleistinu. „O juk kiekvieno daikto kaina kyla, kai jo trūksta“, arba „kai norinčių pirkti daug, o parduodančių mažai“ [11, p. 107–109].

M. Smigleckis, aptardamas daugelį ekonominių kategorijų, nors siejo jas su pasiūlos ir paklausos veiksniais, išreiškdamas tuo naujųjų laikų ekonominę poziciją, tačiau dar neatrigojo ekonomikos, taip pat ir pinigų problemų nuo moralės ir teisės klausimų, o tai buvo būdinga vėlyvosios scholastikos raštams.

Visais viduramžiais iš esmės buvo paplitusios dvi pagrindinės pinigų teorijos –

nominalizmas ir substancializmas (arba metalizmas). Nominalistų nuomone, pinigų vertę iš esmės nulemia įstatymai, todėl valdovai savo sprendimais gali jiems suteikti norimą vertę. Taigi patys pinigai neturi vertės. Substancialistai priešingai – pinigų vertę sieja su monetų metalu, su pinigų medžiagos verte. Įdomu, kad šių abiejų teorijų ištakos yra Aristotelio darbuose, ir tik vėliau vienos ar kitos tezės buvo plačiau gvildenamos Aristotelio veikalų komentatorių.

1611 m. Karaliaučiuje išleistas Adomo Rasijaus „Traktatas apie prekybą“ [8] priklauso tiems darbams, kuriuose ekonominės pažiūros buvo dėstomos pagal Aristotelio veikale „Politika“ pateiktus ekonominius klausimus. Nors A. Rasijaus pozicijai taip pat darė įtaką naujųjų laikų pažiūros (polemizuojama su E. Roterdamiečiu, Ž. Bodenu ir kitais), bet ypač daug jis rėmėsi antikos autoriais. Pinigų esmės ir funkcijų klausimais A. Rasijus, galima sakyti, tik atkartojė Aristotelį ir akcentavo nominalistinę nuostatą: „Nėra tikri turtai tai, kas nepatikima. O pinigai yra nepastovus ir netikras dalykas <...>, nes priklauso nuo žmonių sprendimo <...>. O kadangi pinigų vertę gali pakeisti valdovų ediktas, tai tie pinigai, kurie šiandien daug gali, rytoj uždrausti neturės jokios vertės“ [8, p. 145]. Plačiai aptariamoms pinigų, kaip cirkuliacijos ir vertės mato, funkcijos, tačiau nelaikoma, kad brangieji metalai, kaip ypatingi pinigai, sudaro turtą. Nors merkantilizmo* koncepcija, plačiai nuvilnijusi per Europą, neabejotinai A. Rasijui buvo žinoma, tačiau jam ji nepriimtina: „Pinigai yra prekybos priemonė ir išrasti gamtos trūkumams pašalinti: per prekybą reikia siekti juos naudoti, o ne kaupti ir didinti, nes jų turėjimas nėra artimas prigimčiai, kadangi neveda į apibrėžtą tikslą“ [8, p. 142–143]. Autorius iš esmės seka Aristotelium ir jo komentatoriais: „tikri turtai sulaiko žmogaus norus iki tam tikrų ribų, todėl tiesiai veda į natūralų tikslą – gyvenimo išsaugojimą, o tik atrodantys – tuos norus didina ir plečia. Pavyzdžiui, kas turi grūdų tik šiai žiemai, netrokšta daugiau nei žino užteksiant iki būsimos pjūties, o tas, kuris skrynelėje laiko šimtą ar tūkstantį florinų, būtinai trokšta daugiau“ [8, p. 128]. Taigi „daugybė pinigų savaime ir pagal savo prigimtį nėra tikri turtai, o jų perteklius yra bjaurus ir atstumiantis dalykas“ [8, p. 143].

A. Rasijus pabrėžė, kad pati prekyba nėra smerktinas užsiėmimas (šia knyga autorius siekė apginti pirklius ir prekybą nuo istoriškai susiklosčiusio jų niekinimo – *E. L.*), bet žmonių ydos ją tokią padaro. Taigi darbe plačiai ir vaizdingai kritikuojamos prekiautojų ir ypač pirkėjų silpnybės, dėl kurių prekiautojai turi „nertis iš kailio“.

Prekybos tikslo priežastys apibrėžiamos kaip esminė ir neesminė. Esminė priežastis atitinka natūralų tikslą – daiktų trūkumo pašalinimą, neesminė – nenatūralų, t. y. mėgavimasi daiktais. Jis gimdo žmogaus ydas – pasipūtimą, nepadorumą. Neesminis prekybos tikslas yra pinigų kaupimas ir turtų dauginimas [8, p. 142].

Būdamas protestantizmo ideologas Lietuvoje, A. Rasijus visgi priklausė tiems reformacijos atstovams, kurie plintančių kapitalo reiškinių atžvilgiu užėmė konservatyvią poziciją. Jis pasisakė prieš palūkanų ėmimą, nors pats M. Liuteris teigė, kad įstatymų nustatytas 5 procentų lygis nėra per aukštas [7, p. 148].

XVI a. pabaigos–XVII a. pradžios Vilniaus akademijos dėstytojų ir auklėtinių darbuose gana aktyviai keliamos naujųjų laikų idėjos, o XVII a. pabaigoje, smukus krašto ekonomikai, išivyrą tik scholastinis ekonominių klausimų aptarimas, išstumiantis ekonominį jų turinio nagrinėjimą: Aristotelio, Tomo Akviniečio, Senekos teiginiai tik atkartojami. Tokiu tradiciniu kanonistų stiliumi yra 1690 m. parašytos Vilniaus akademijos absolvento Mykolo Maigio „Etikos-politikos“ tezės [12], kuriose buvo aptariami ir kai kurie ekonominiai klausimai.

Devintoje „Etikos-politikos“ tezeje, kuri vadinasi „Apie turto išsigijimą ir naudojimą“, M. Maigys, sekdamas Aristotelium, pačią prekybą priskiria prie dirbtinio uždarbio meno. O natūralų uždarbio meną sudaro keturios verslo rūšys:

* Merkantilizmas (it. *mercante* – prekybininkas, pirklys) Vakarų šalyse paplito XV a. pabaigoje kaip pirklių vykdyta ekonominė politika ir bandymas ją teoriškai pagrįsti. Merkantilizmui iš esmės būdingi du bruožai: turto tapatinimas su pinigais ir siekimas juos kaupti valstybės viduje. Visą dėmesį sutelkę į prekybą, merkantilistai išskėlė visos valstybės interesą, priešindami savo šalies turėjimą kitų valstybių ekonominiams interesams. Skiriamas ankstyvasis ir vėlyvasis merkantilizmas. Ankstyvajam būdingas „piniginio balanso“ pagrindimas, kai pinigams kaupti šalyje pasitelkiamos administracinės priemonės bei vykdoma fiskalinė ekonominė politika. Vėlyvasis merkantilizmas išskėlė „prekybos balanso“ prioritetą: kaupti pinigus didinant savo gamybos prekių eksportą.

žemdirbystė, gyvulininkystė, medžioklė ir karo menas. Kartu natūralūs turtai yra tikrieji, o piniginiai – netikri. „<...> Absurdiška, jog, turėdamas gausiai šitokių turtų (pinigų – *E. L.*), žmogus negali numalšinti bado (Aristotelis. Politika, I. 6)“ [12, IX tezė, p. 9].

Atkartodamas nominalistines Aristotelio pažiūras, pinigus M. Maigys pristato pagal jų pavadinimo kilmę: „pinigai ir vadinami: *pecunia, nummus, moneta, aes*. *Pecunia* – todėl, kad lakedemoniečiai kitados naudojami galvijų kailiais (lot. *pecus* – galvijai), parengtais pagal visuotinai nustatytą formą. *Nummus* arba *numisma*, arba *nomisma* kilęs iš graikų kalbos žodžio „įstatymas“, nes įstatymu yra įvesti ir pinigai, kaip tam tikri ženklai, kalami pagal nustatytą formą (Aristotelis. Etika, kn. 4, d. 8). *Moneta* kilusi iš žodžio *monendo* (lot. *monere* – įspėti, priminti), nes kaip išspausťas ženklas primena arba kūrėją, arba visuotinę vertę, arba metalo prabą ir svorį. Pagaliau *aes* (varis) vadinami todėl, kad mūsų protėviai pirmiausia pinigus pradėjo gaminti iš vario. Iš čia kilęs žodis *aerarium* (iždas) (Seneka. Apie geradarybes, d. 4)“ [12, IX tezė, p. 4].

Ekonominės minties pakilimo laikotarpiu Lietuvoje XVI a. antrojoje pusėje – XVII a. pirmojoje pusėje tuo pačiu metu plito merkantilizmo pažiūros. Pagal požiūrį į pinigus merkantilistus galima būtų priskirti substancinės pinigų teorijos šalininkams. Be to, jie pirmieji visiškai atsiribojo nuo etinių principų taikymo vertinant ekonominius reiškinius. Savo teiginius merkantilistai grindė ekonominės politikos požiūriu ir nebuvo linke į teorinius svarstymus.

Merkantilistinis požiūris į pinigus reiškiamas 1621 m. Vilniaus miestiečių skunde [1], kuriame jie kritikuoja Respublikos pinigų sistemą ir bajorų ekonominę politiką, varžančią miestiečių ir pirklių interesus ir tuo kenkiančią visos šalies gerovei.

XVII a. pradžioje Lietuvoje ėmė reikštis akivaizdūs ūkio krizės požymiai: smarkiai kilo kainos, devalvavosi pinigai. Po nesėkmingo mėginimo sulaukyti pilnaverčių monetų išvežimą iš šalies bei sureguliuoti jų kursą (pvz., 1601 m. buvo uždarytos visos pinigų kalyklos, išskyrus Krokuvos) pinigų krizės likvidavimo priemone šalyje tapo bajorų skatinama kainų nustatymo, vadinamoji taksavimo politika (tiek importuojamų, tiek vietinės gamybos prekių). Nemažai Seimo nutarimų (1613 m., 1621 m., 1623 m.) nustatinėjo įvairių prekių kainas. Šios priemonės buvo pateikiamos kaip kova su išsigalėjusia prekių spekuliacija, o iš tikrųjų tik varžė prekybą. Kilo miestiečių ir pirklių nepasitenkinimo banga.

Vilniaus miestiečiai savo skunde „Jų Malonybėms ponams senatoriams“ siekė atremti bajorų kaltinimus pirkliams dėl savavališko prekių kainų didinimo. Kaip vieną iš svarbiausių bendro kainų kilimo priežasčių miestiečiai nurodė blogų pinigų gausumą: „prekių kainų pakėlimas pastebimai prasidėjo <...> dėl žybaus geros monetos kainos pakilimo ir dėl pagedusios gausumo; kadangi buvo prarasta visa sena, bet gera moneta <...>, o šilingų tiek Lenkijoje, tiek Vilniuje daugybė kaldinta. Dėl to pirklių reikalai ėmė blogėti, nes šios šalies miestų mugėse, tiek Karaliaučiuje, Elblionge, Gdanske, Torūneje, tiek kitur nebuvo imami šilingai pirklių reikalams, bjaurėjosi jais. Todėl pradėjo brangti taleriai ir raudonieji auksiniai, kai kiekvienas norėjo greitai veikti apskaičiuojant ir vežant į muges gerą ir lengvą monetą, o ne pagedusią ir sunkią, nes ką pora arkliukų veždavo vienu fajetonu, tai tą pačią sumą šilingais veždavo keletu vežimų. Tai liudija ir Jo Karališkosios Didenybės turtas, kai į Oršą kareivių apmokėjimui, taip pat į Livoniją šilingais vežta: kas anksčiau į vieną vežimą tilpo, paskui vos į trisdešimt ekipažų sukrovė“ [1, 9 punktas].

Vilniaus kalyklos pinigio Jono Trilnerio memoriale „Patikimas ir ne iš anksto nustatytas būdas, kaip tinkama moneta, dirbdinama Jo Karališkosios Didenybės šalyse, galėtų būti naudinga Respublikai“ [14] kainų kilimo priežastys taip pat nurodomos dėl nuvertėjančių pinigų. Autorius aiškiai pasisakė už stabilios

monetos įvedimą ir nurodė didžiulę pinigų kalyklų uždarymo žalą Lenkijos ir Lietuvos valstybei: svetimšaliai įveža perdirbtus mūsų pinigus jau su mažesniu sidabro kiekiu. Kadangi paprasti žmonės nesugeba atskirti tokių pinigų, tai svetimšaliai iš to gausiai pelnosi. Taigi vyksta nekontroliuojamas ir nuostolingas valstybei pinigų perkaldinėjimas; be to, dėl savų pinigų trūkumo plūsta menkavertės svetimšalės monetos. Autorius iš esmės laikėsi ankstyvojo merkantilizmo požiūrio: siekti ne tik kad savi pinigai nenutekėtų į užsienį, bet ir kad būtų pritraukiamos vertingos svetimšalės monetos. „Respublikai naudingesniausiai būtų <...>, kad būtų dirbdinami tokie pinigai, kurie iš valstybės neišeitų, o čia naudoti tinkami būtų“ [14, p. 257]. Todėl J. Trilneris kreipėsi į karalių ragindamas nedelsiant pradėti kaldinti savus pinigus. Savo ruožtu jis pateikė siūlomų kaldinti monetų vertės apskaičiavimus, siekdamas parodyti naujų monetų naudą valstybės išdui.

Kaip matyti iš to meto pasisakymų, pinigų krizė valstybės ekonomikoje dažniausiai buvo suvokiama kaip monetų gedimo padarinys. Natūralu, kad to meto atstovai nesugebėjo perprasti vykstančių ūkinių procesų ir tapatino reiškinio priežastis su jo pasireiškimo forma. Juo labiau kad tokie veiksniai, kaip monetų gedimas ir spekuliacija, be abejo, didino ekonomikos krizę ir prisidėjo prie kainų kilimo. Tokių pačių pažiūrų laikėsi kai kurie daug vėlesni monetarinės krizės Lenkijoje ir Lietuvoje tyrinėtojai (A. Šelegovskis, A. Popiol-Šimanska), neanalizavę giluminių proceso priežasčių. Šiuo požiūriu ypač svarbūs Z. Sadvoskio, nagrinėjusio ryškius kainų svyravimus pirmojoje XVII a. pusėje, kaip prasidėjusią struktūrinę krizę Lenkijos ir Lietuvos ekonomikoje, tyrinėjimai [9].

Pirmojoje XVII a. pusėje, sumažėjus grūdų kainoms Vakarų rinkoje, žemės ūkio produktų realizavimas negalėjo duoti didelio pelno. Tuo metu pramoninių prekių, ypač prabangos reikmenų, kainos kilo. Z. Sadvoskis apskaičiavo, kad importuojamų prekių kainų kilimas viršijo sidabro kiekio mažėjimą lenkiškame grašyje ir todėl importo kainos didėjo ne vien dėl monetų gedimo. Vadinas, kainos kilo ne tik nominaliai, bet ir realiai. Taigi dėl įvežamų prekių kainų kilimo krito šalies eksporto perkamoji galia, ir tai formavo pasyvų šalies prekybos balansą, o tai savo ruožtu buvo tik vienas iš padarinių; priežastys – neefektyvi ūkio plėtotė, bajorų ekonominė politika.

Šią ekonominę padėtį stebėtinai išvalgiai suvokė ir daug nuodugniau atskleidė* 1623 m. išleisto traktato „Pažvelgimas į išlaidas Karūnoje ir už Karūnos ribų, kada kaip veidrodyje kiekvienas gali pamatyti pirklių gudrybes ir didžiulius pelnus, grobimą ir lupikavimą, taip pat įvairius būdus, kaip to išvengti ir juos sutramdyti“ [6], autorius.

Veikalas parašytas dialogų forma, ir jau pirmojo pirklių su bajorais pokalbio pradžioje autorius pirklių lūpomis kritikuoja pinigų, t. y. monetų, vertės mažinimą. Pirkliai pažymi, kad, brangstant stambiems pinigams (raudoniesiems auksinams, taleriams), turintys jų nepralobsta, nors ir daugiau grašių gali įsigyti už stambią monetą. Juk blogėja smulki moneta ir mažėja joje esantis aukso ir sidabro kiekis: „taigi mes manome, kad svaras aukso geriau nei centneris švino“ [6, p. 2]. Vėliau prūsai taip pat pareiškia, kad neverta tikėtis didelių permainų iš „pinigų atpigimo“ (talerio vertės grašiais sumažėjimo – *E. L.*), nes vis tiek prekės brangsta [6, p. 69]. Galima sakyti, kad tuo apsiribodamas autorius palieka nuošaly plačią tuo metu monetų gedimo diskusiją ir pereina nuo piniginio prie prekinio balanso problemos.

Knygoje vaizdingai gvildenamos aktyvaus prekybos balanso idėjos, kurios jau sudarė vėlyvojo merkantilizmo koncepcijos turinį. Nesileisdamas į plačią tuo metu polemiką valstiečių padėties klausimu, autorius tiesiai nurodo baudžiavą, kaip pagrindinę kliūtį, kad būtų įgyvendinta Lenkijoje ir Lietuvoje veiksminga ekonominė politika. Knygoje iškelta laisvo ūkininkavimo idėja, kartu

* Lenkų istoriografai šio kūrinio autorystę priskiria Stanislovui Zarembai, Graboveco miesto seniūnui, pasižymėjusiam Lenkijos ir Lietuvos kare su Švedija (1600–1629 m.). Mūsų nuomone, pateikiami argumentai yra per menki laikyti S. Zarembą šios knygos autoriumi, todėl šį darbą kol kas laikytume anoniminiu.

pasisakant už lygias ūkininkavimo sąlygas, t. y. prieš monopolijų ir prekybos privilegijų suteikimą atskiriems asmenims, kadangi konkurencija skatintų gaminti geresnę produkciją [6, p. 53].

Minėto veikalo autorius visapusiškai ir geriausiai suprato to laikotarpio ekonomines problemas. Tačiau jau pirmojoje XVII a. pusėje Lenkijoje ir Lietuvoje nebuvo realių galimybių įgyvendinti vėlyvojo merkantilizmo ekonominę politiką, kuri tuo metu gana aktyviai buvo vykdoma daugelyje Vakarų šalių. Ankstyvojo merkantilizmo politikos požymiai, aptinkami Žygimanto Senojo ir Žygimanto Augusto ekonominėje politikoje, ne tik neevoliucionavo, bet buvo užgniaužti bajorų ekonominės politikos* jau XVI a. pabaigoje. Stiprios centralizuotos valdžios nebuvimas, 1557 m. Valakų reforma ir baudžiatvosa stiprėjimas, t. y. bajorijos išvirtinimas feodalinais pagrindais, išaldė iš vidaus gamybinių santykių metamorfozę. O politinės sąlygos ir dažni sunkūs kraštui karai taip pat komplikavo ūkinę raidą.

Antrojoje XVIII a. pusėje klostėsi kiek geresnės sąlygos miestams plėtotis, pradėtos vykdyti tam tikros ekonominės reformos (1764 m. Seime numatytas jurisdikcijų – vieno iš didžiausių laisvo amatų ir prekybos vystymosi stabdžio – likvidavimas, išplėstos miestų magistrato teisės, sukurta Ekonominė komisija, turinti atsiskaityti už savo veiklą Seimui). Tačiau tas „suspurdėjimas“ ekonominių reformų prasme (taip pat ir mėginimas įvesti popierinius pinigus) jau nedavė apčiuopiamų vaisių iki paskutiniojo Respublikos padalijimo.

XIX a. pradžioje vėl suaktyvėjusi ekonominių klausimų polemika jau atspindėjo bendras didelės valstybės problemas, ir pirmiausia įsisenėjusią baudžiatvosa problemą. Pažangūs Vilniaus universiteto dėstytojai pradėjo propaguoti fiziokratų, A. Smito ekonomines teorijas. Tačiau pinigų klausimai tuo metu nebuvo nei teorinių diskusijų, nei juo labiau ekonominės politikos aktualija, Lietuvai visiškai praradus valstybingumą.

* Plačiau apie LDK bajorų ekonominę politiką žr. 4, p. 8–23.

Literatūra

1. Instrukcija, duota 1621 m. ponams Vilniaus miesto pasiuntiniams įteikti Jų Malonybėms ponams senatoriams šio miesto negerovių klausimu//E. Laumenskaitė. Ekonominė mintis ir jos kūrėjai Lietuvoje (XVI–XVII a.). Studija ir tekstai, V., 1995, p. 207–212.
2. Jurgutis V. Pinigai, V., 1996.
3. Jurgutis V. Tomo iš Akvino ekonominių minčių pagrindai. Referatas, skaitytas 1933 m. vasario 12 d. Vytauto Didž. u-te, K., 1933.
4. Laumenskaitė E. Ekonominė mintis ir jos kūrėjai Lietuvoje (XVI–XVII a.). Studija ir tekstai, V., 1995.
5. Lipiński E. Historia polskiej myśli społeczno-ekonomicznej do końca XVIII wieku, Wrocław i. i., 1975.
6. Okulary na rozchody w Koronie i z Korony, przez które jako w zwierciadle obaczyć każdy może fortele i nieznośne zyski, zdiertstwa a lupiestwa kupieckie, przy tym śródki i sposoby różne jako temu zabieżeć i one pohamować. Roku pańskiego 1623.
7. Oncken A. Politinės ekonomijos istorija. Pirmoji dalis: laikai prieš Adomą Smitą, K., 1932.
8. Rassius Adamus. Tractatus de mercatura in quo idea eius, et ea omnia quae ad exercitia negociationum faciunt, e variis authoribus succincta methodo delineantur. Regiomonti, 1611. (Cituojama pagal paskutinį 1624 m. darbo leidimą.)
9. Sadowski Z. Pieniądz a początki upadku Rzeczypospolitej w XVII w., Warszawa, 1964.
10. Sąjauskas S., Kaubrys D. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės numizmatika, V., 1993.
11. Śmiglecki M. O lichwie i trzech przedniejszych kontraktach: wyderkowym, czynszowym y towarzystwa kupieckiego. Nauka krotka. W Wilnie, 1596. (Cituojama pagal paskutinį 1753 m. darbo leidimą.)
12. Theses ethico-politicae de societate humana tam domestica quam civili ... defensae ab ... Michaele Moygis ... Vilnae [1690].
13. Tomas Akviniētis. Apie palūkanų muodėmę (Summa theologica II. Quaest. LXXVIII). Vertė P. Šalčius//Šalčius P. Ekonominės doktrinos. Istorija ir tekstai, K., 1935.
14. Trilneris Jonas. Patikimas ir ne iš anksto nustatytas būdas, kaip tinkama moneta, dirbdinama Jo Karališkosios Didenybės šalyse, galėtų būti naudinga Respublikai (1636–1638 m.)//E. Laumenskaitė.

- Ekonominė mintis ir jos kūrėjai Lietuvoje (XVI–XVII a.). Studija ir tekstai, V., 1995, p. 253–257.*
15. *Volumina Legum, Peterburg, 1859, t. 2.*
16. *Русская историческая библиотека, издаваемая археологической комиссией. Литовская метрика, Юрьев, 1914, т. 27.*

Summary

MONEY AND OUTLOOK ON MONEY IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Egidija Laumenskaitė

The article gives an overview of the history of money and monetary ideas in the Grand Duchy of Lithuania (GDL) over the period of four centuries (during the end of the 14th till the end of the 18th centuries). The evolution of the system of Lithuanian money perfectly reflects the political and economic development of the GDL.

At the end of the 14th and the beginning of the 15th centuries Lithuanian money (silver sticks – *kapa* and the first silver coins – *pinigėliai*) were held in esteem by the neighbouring countries for its stable weight and quantity of pure silver. The historic period of the reign of the Great Duke Vytautas (1392–1430) was famous not only for the successful military deeds in Europe, but also for the strong economic and financial system. The upsurge in the economic and cultural life of the GDL in the middle of the 16th century, the so called „golden age“ was also the time when the most valuable and beautiful Lithuanian money – gold and silver coins (*florinas* and *dukatas*) – were used. The Union of Lublin (1569) and the establishment of Polish–Lithuanian State led to the loss of independent currency system of the GDL. The fall of economy in the 17th and the first part of the 18th century was followed by a deep monetary crisis. A characteristic feature of that period was a continuing reduction of money supply.

First public discussions on monetary problems in Lithuania appeared in the second part of the 16th century. We can trace medieval monetary doctrine (the tradition of Aristotle’s commentators) of nominalism as well as modern scholastic ideas in the works of Schoolmen. The problem of that time – money loans – was thoroughly discussed by M. Smigleckis in his book „On Usury...“ (1596). The author broke the conception of a canonical prohibition of usury and proved the necessity of interests when loans are granted for capital needs.

Together with modern economic ideas in scholastics the secularised mercantile views were spreading. The mercantile point of view was expressed by Vilnius citizens in their Appeal to Senators (1621) where they strongly criticised money reduction policy. The book „Review on the Crown’s Expenditure...“ (1623) by an unknown author deserves special attention. The book analysed the ideas of late mercantilism and gave a deep insight of the economic problems of the Republic. The author has not limited himself to the discussion on money reduction pointing out that rise of prices and other economic problems had deeper roots in the economic policy of landlords.

After final division of the Republic and incorporation of the GDL into Russia (1795) together with the loss of its money all monetary discussions were completely stopped for a long time.